

CHAPTER «HISTORICAL SCIENCES»

HISTORIOGRAPHY OF SOVIET ECONOMIC CULTURE AND EVERYDAY

ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І ПОВСЯКДЕННЯ

Oksana Gumeniuk¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-38-9-47>

Abstract. The problem of everyday research in combination with Soviet economic culture is suggested. The subject of the study is Soviet society, in which both approaches of purely ideological content and specific manifestations of Soviet life are closely intertwined. The article reveals the main components of the historiographic layer of studies of the history of everyday life. The aim of the study is to analyze the history of everyday life in Soviet Ukraine in inseparable combination with the general Soviet ideological course. This focuses on the purely Ukrainian component of Soviet history. The author analyzes the works of domestic and foreign researchers who have devoted their work to the study of the history of the Soviet everyday life. The reconstruction of Soviet realities based on the research of both Soviet and foreign researchers is under way. Everyday life of man is inextricably linked with the sense of the fluidity of time. Everyday life is «soaked» by the time so much that it is ignored in the analysis of the history of everyday life; it is made up of brackets, depicting a nearly static picture of the past. It is this approach that allowed the 1960-1970's to separate the subject of the everyday history from the eventful, fleeting history. At the same time, so that together with the events of the research of the past does not disappear its own history in its original sense (the story of the past), the scientists went in two ways. Or, significantly expanded the chronological

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Rivne State Humanitarian University, Ukraine

framework of research, thereby returning to the actual history of events (only subjects of research became climate change, forms of management, language, etc.). This application of traditional approaches to the history of everyday life impoverishes this area of research. And it can be overcome due to the organic inclusion in the history of the everyday life of the problem of historical time – the study of what was and how the relations of man and time changed, how the state influenced this sphere, and so on. In Ukrainian historiography, this topic has hardly been studied. By means of comparisons and comparisons of works of researchers on the issues of Soviet economic culture and everyday, a section and analysis of the historiography of the Soviet life are conducted against the background of ideological requirements of the state.

1. Introduction

Вивчення радянської господарської культури і повсякдення має два етапи історіографії. Це період радянський і пострадянський. Радянською методологією вивчення був історичний матеріалізм. Теоретичною базою усіляких досліджень беззастережно слугували Програма КПРС, матеріали пленумів і постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та союзних республік; виступи лідерів партії та уряду. На початку 90-х років ХХ ст. на перше місце в методології вийшли різноманіття підходів, оцінок, плюралізм думок і тверджень, вибір сюжетів досліджень. У Радянському Союзі актуальні проблеми радянської господарської культури постійно досліджувалися вченими – економістами. Упродовж 1960-1980 рр. в основному дослідників цікавили макрорівень економіки та проблеми, пов'язані з суспільною працею.

Предметом дослідження радянських економістів, соціологів, філософів були різноманітні аспекти праці. Це були культура праці та естетика виробництва; культура праці на виробництві; культура праці і технічна безпека; культура праці, побуту і людських відносин; культура праці як резерв підвищення ефективності виробництва; культура праці керівника. У рамках вивчення радянського способу життя досліджувався щоденний рівень господарської культури. Головним завданням радянської науки в 70-ті роки ХХ ст. був пошук оптимального поєднання моральних і матеріальних стимулів праці, оскільки однією з актуальних проблем було стимулювання високих

показників суспільної праці [1]. На початку 1980-х років радянською економічною наукою вивчалися протиріччя радянської економіки, особливо такі, які стосувалися суспільної організації та оплати праці. У дослідженнях способу життя і сім'ї висвітлювалися питання повсякденної радянської господарської культури. Дослідження фактично проводилися з 1960-х років. Поняття «повсякдення» не використовувалося і не зверталася увага на теоретичні розробки зарубіжних вчених з цієї проблематики. Натомість проводилися масштабні соціологічні та етнографічні дослідження селянства та міського населення країни.

Радянськими філософами, соціологами, істориками, психологами та економістами у 70-ті – на початку 80-х рр. ХХ ст. вивчався радянський спосіб життя [44] і досліджувалася організація побуту і житла. Усі ці дослідження стосувалися вивчення повсякдення, оскільки відображали щоденне життя людей, їх зайнятість, діяльність і взаємодію. Домашнє господарство як важлива функція сім'ї вивчалася у різних аспектах: сімейні витрати на побутові потреби; структура повсякденної життєдіяльності; бюджет часу сім'ї; типові заняття в будні і свята.

На початку 80-х р. з'явилися роботи радянської економічної науки, які безпосередньо вивчали домашнє господарство розвинутого соціалістичного суспільства. Хоча домашнє господарство розглядалося лише на макроекономічному рівні, як споживацька форма, пов'язана з відносинами особистої власності.

У 1990-х роках історія, соціальна філософія, економічна соціологія поставили за мету вивчення господарської культури радянської епохи. Ціла низка праць професора В. Радаєва присвячена цим питанням, як от: «Исчез ли социализм? Опыт интеллектуальной самокритики», «Хозяйственный мир России: советское общество» [34–35]. В перерахованих працях автор акцентував увагу на особливостях господарської соціалістичної ідеології, соціально-економічної структури, неформальних стосунків, ролі етакратичної системи в господарській активності, трудових відносин і відносин зайнятості, радянського підприємництва і його типів. Тут також розкриті особливості етапів розвитку радянського суспільства і господарства, господарської мотивації і стилю життя, а також їх культурно-символічних форм. Окрім того, розглядаючи господарську культуру радянського суспільства як

спеціалізований рівень, тобто господарську ідеологію, автор приділив значну увагу її повсякденному рівню, тобто масовій свідомості, поведінковим практикам тощо.

В ці ж роки публікується праця вченого і публіциста О. Платонова «Воспоминания о народном хозяйстве» [22]. В ній автор дослідив характерну концепцію радянського господарського розвитку. Заснована вона на традиційному робітничому самоуправлінні; на ставленні до праці як до добродійності; на взаємодопомозі. В цій концепції моральні форми спонукання до праці переважають над матеріальними. Автор намагався довести, що руйнування названих цінностей і відмова від артільних, обшинних принципів господарювання і всілякі новітні господарські експерименти призвели до глибокої економічної кризи; і порятунок для господарства – повернення до народних традицій та основ і національної моделі розвитку.

Багато уваги господарській культурі радянського і пострадянського періоду приділяє Н. Зарубіна у своєму філософському дослідженні «Социально-культурные основы хозяйства и предпринимательства» (1998). Тут змальовані такі аспекти, як роль держави, цінність праці, практицизм, обшинний ідеал, соціокультурний статус підприємництва, господарська етика радянського періоду. Окрім того, виділені типологічні особливості радянської господарської культури, її трансформації, спадковість і розрив традицій, повсякденний її рівень [8–19]. У своїй праці розвиває концепцію трагічної невідповідності офіційної ідеології західного економічного вчення, прийнятої на державному рівні, реаліям пострадянського суспільства і господарства. Автор повертає читача до економічної дискусії 1920-х років щодо придатності політекономічних категорій для правдивого висвітлення радянського господарства. Він також відслідковує як етапи формування політичної економії соціалізму, так і шлях усе більших невідповідностей між радянською господарською теорією та її практикою. Окрім того, істориком розглядаються як центр життєвого устрою показники ефективності радянської економічної системи, тип радянського промислового підприємства і його функціональні особливості. Автор піддає критиці політичні рішення, прийняті керівництвом стосовно економіки країни, які призвели до кризи радянської цивілізації.

2. Нова доба дослідження радянського повсякдення

В 90-ті роки ХХ ст. російські історики М. Безнін і Т. Дімоні вивчали життя селян на повсякденному рівні (так зване «селянознавство»). Опіраючись на цілий комплекс джерел (документи центральних і місцевих партійних органів; сільськогосподарських, фінансових і галузевих відомств; матеріали правоохоронних органів; матеріали бюджетних обстежень колгоспних сімей), автори дослідили цілий ряд різних форм соціального протесту колгоспного селянства у другій половині 1940-1960-х рр. [3].

Доволі цікавою і масштабною є монографія Б. Грушина «Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: Очерки массового сознания россиян времени Хрущева, Брежнева, Горбачева, Ельцина» у 4-х книгах [13]. Це – результат обробки понад 250 емпіричних досліджень, які проводилися упродовж 40-ка років з 1960 по 2000 рр. Автор намагався здійснити в динаміці своєрідну реконструкцію деяких значимих якостей менталітету росіян, які допомагають знайти відповіді на деякі сакраментальні питання сучасності щодо приналежності і подальших шляхів народу. Аналізувалися матеріали опитувань населення, проведених Інститутом суспільної думки «Комсомольської правди» і Центром вивчення суспільної думки Інституту конкретних соціологічних досліджень АН СРСР. При цьому слід зазначити, що досліджувалася лише одна із сфер життя радянського суспільства – його свідомість. Але свідомість масова, види якої співпадали з вербально вираженою суспільною думкою і які були інспіровані дослідницьким інтересом.

Досить цікавим є оглядовий виклад еволюції радянського ладу упродовж 74 років зі спробою визначення параметрів його моделі та динаміки руху. Це здійснив у своїй монографії «Советская трагедия: История социализма в России. 1917-1991» американський дослідник Мартін Малія в 2002 році. Автор спробував ніби розкласти на місця категорії та концепції західних науковців, які намагалися розшифрувати так звану «радянську загадку». Дана монографія є своєрідною хронікою радянської історії [29]. Окрім того, вона слугує певним коментарем значної частки інтелектуальної історії ХХ ст. Досліджуються перші спроби комуністичних змін Хрущова у 1953-1964 рр., його господарські реформи, у першу чергу, – сільськогосподарська,

індустріальна політики; визначаються причини невдач. Тут розглядаються економіка брежнєвського періоду 1964-1982 рр., причини кризи сільського господарства, невдачі економічної реформи 1965 року. Дається оцінка втраченим можливостям радянської економіки здійснити поворот від екстенсивного до інтенсивного розвитку на початку 1970-х років, «тіньовому» секторові економіки та його ролі у життєдіяльності усєї радянської системи, включаючи і господарську культуру.

Заслуговує на увагу монографія Ю. Аксютіна «Хрущевская оттепель и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг.» (2004 р.), у якій досліджуються конкретно-історичні проблеми суспільно-політичного життя і ставлення до них населення. Проводячи порівняльний аналіз офіційних документів, виступів партійних діячів на з'їздах, пленумах, нарадах, мітингах і зустрічах з населенням – з однієї сторони, і матеріали особистого походження: листи-скарги, записи щоденників, мемуари, анкети щодо подій того часу, заповнені у 1991-1994 рр., – з іншої сторони, – автор показав картину взаємовідносин влади і суспільства [2]. Розглядаються взаємовідносини селянства і влади через призму щоденності; виявляються мотивації та способи пристосування селян стосовно багатьох складових аграрного курсу країни. Джерелами даного дослідження послуговували законодавчі та підзаконні акти, виступи партійних і керівних діячів, тогочасна періодика, листи селян на адресу керівництва країни тощо.

Загальній характеристиці господарської культури 1960-х – початку 1980-х рр. присвячена праця Р. Белоусова «Экономическая история России: XX век» [4]. Автор дослідив цілу низку проблем: реформи господарського механізму промисловості; гонку озброєнь нового покоління; важку промисловість як головний базис економіки; труднощі у сільському господарстві; старіння і пригнічення системи керівництва економікою і країною. Показані тут також протиріччя еволюції життя і настроїв (хоча й не досить конкретно); аналізуються динаміка заробітних плат і цін на продукти, тривалості життя і захворюваності населення, забезпеченості побутовою технікою і т.п.

У 2006 році вийшла історична монографія В. Шестакова «Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов». Автор проаналізував хід і результати реформ у соціально-економічній сфері на основі нових архівних документів, які стосуються

лібералізації радянської системи в середині ХХ ст. Тут розглянуті також соціокультурні основи розвитку СРСР у 50-ті роки; соціально-економічна політика Хрущова; реалії та нездійснені плани аграрної політики; реформування органів управління багатьох галузей держави [42].

На офіційних радянських статистичних матеріалах і соціологічних опитуваннях 1960-х, 1970-х і 1980-х років ґрунтується дослідження повсякденної господарської культури В. Тяжельникової [39]. Проаналізовані результати обстежень домогосподарств радянських містян. Тут у якості конкретно-історичного контексту стратегій економічної поведінки розглядається дефіцитна економіка і аналізуються дані за видами домашньої трудової активності.

У цьому ж контексті представляє інтерес монографія О. Логінова «Бешеные деньги. От фальшивых монет до финансовых «пирамид» [28], в якій автор багато уваги приділено тіньовій економіці радянського періоду 1960-1980-х років: шабашникам, спекуляціям, «лісовим», «рибним» справам, валютникам, цеховикам, торгівлі та закладам харчування.

Історична монографія Л. Денисової «Судьба русской крестьянки в ХХ веке: брак, семья, быт» [16] теж допомагає розкрити повсякденний модус радянської господарської культури. На матеріалах центральних і регіональних архівів, соціологічних досліджень, листах селян – авторці вдалося детально описати визначену політикою країни інфраструктуру сільських поселень з другої половини 1940-х – 1980-х років. Тут показана мережа автодоріг, державних магазинів, клубів, комбінатів побутового обслуговування; описана якість продуктового, і промислового і побутового постачання. Окрім того, авторка досліджує ведення домашнього господарства, міграцію з села до міста. На основі польових матеріалів описані мотиви міграції, збереження і розширення або скорочення підсобного господарства.

Вивченню масово типологічного для радянського суспільства процесу перетворення селянина у неселянина присвячена монографія Н. Козлової «Советские люди» [23]. Наявна в газетах, журналах, листах соціальна симптоматика і стала джерелом для написання даної праці. Тут також присутній аналіз біографічних нарративів, щоденників колишніх селян, який вказує на взаємкореляцію соціального перетворення як суспільства, так і особи.

Надзвичайно цікавою є монографія П. Вайля і А. Геніса «60-е. Мир советского человека» [5]. Автори, відтворюючи атмосферу описаних років, звертаються до преси, книжок, фільмів, телепрограм, пісень та анекдотів. Тут розглядається третя Програма КПРС і аналізується характер її відображення у суспільній свідомості поряд з реальними і вигаданими героями 1960-х. Дослідники більшу увагу акцентують не стільки на подіях, скільки на способі життя, суспільних ідеях і стилі епохи, на суспільній моралі; торкаються повсякденної господарської культури через аспекти цінностей, реалій та ідеалів.

3. Мікросвіт повсякдення радянської людини

Російський соціолог О. Герасимова у 2000 році опублікувала дослідження «Советская коммунальная квартира как социальный институт: историко-социологический анализ (на материалах Петрограда-Ленинграда 1917-1991)» [8], у якому відтворила своєрідну реконструкцію історії виникнення комунальної квартири як типу житла в контексті радянської модернізації і трансформації соціальної структури. Дослідження базується на спогадах, анкетних опитуваннях, глибинних інтерв'ю. Тут значний інтерес викликає вивчення організації побуту і житла, стилів життя різних соціальних груп у комунальній квартирі. Дослідженням комунальної квартири як соціального інституту авторка допомагає зрозуміти функціонування радянської соціальної структури на підсвідомому рівні. Дана праця вивчає становлення і відтворення правил комунального проживання, а також ресурси, які вибудовують структуру домінування в комунальній квартирі. Тому результати дослідження особливо важливі для розуміння радянської специфіки ведення домашнього господарства саме міського населення.

В унісон попередній праці постає дослідження І. Утехіна «Быт больших коммунальных квартир г. Ленинграда (Петербурга) в 1970е – 90е гг.» [41]. Автор, вивчивши значну кількість історичного і статистичного матеріалу, виявив певні форми адаптації людей у такому специфічному людському співтоваристві, як комунальна квартира; а також дослідив певні уявлення, які визначали форми поведінки мешканців комунальних квартир.

За матеріалами сімейного листування – телеграмами, листами, вітальними листівками, – відтворила картину радянського повсякдення

у своїй монографії «Советские люди. Сцены из истории» [23] філософ і соціолог Н. Козлова. Ця праця і стала своєрідним продовженням досліджень суспільної свідомості, радянського повсякдення у його багато чисельних проявах. Монографія охоплює майже 1200 документів, виявлених під час архівних пошуків, які відтворюють епоху 1970-х років.

У своїй праці «Энциклопедии банальностей» [27] Н. Лебіна, використавши офіційні документи, спогади, кіноматеріали, показує радянську історію як сукупність життєво необхідних дрібниць, понять, символів, речей і знаків. Усі вони складають єдину систему, яка має свою внутрішню логіку. Праця описує повсякденне життя радянських людей з 1920-х до 1980-х років.

Вивченню повсякденного життя населення радянського міста в умовах завершення формування індустріального суспільства присвячене дослідження О. Доценка [17]. На матеріалах архівних документів, партійних і державних публікацій, мемуарної літератури, періодики і розповідей очевидців – автор висвітлив цілу плеяду проблем, притаманних великому місту. Тут і житлово-побутові умови, і матеріально-речове середовище містян, і сприйняття міським населенням влади та її політики, і проблеми крадіжок і спекуляції в умовах міста.

Досить цікавою є праця О. Гурової «Советское нижнее бельё: между идеологией и повседневностью» [15]. Дане дослідження являє собою погляд на масове радянське суспільство 1920-х – 1980-х років через призму його ставлення до нижньої білизни. Доволі несподівано виклад рухається від опису офіційного дискурсу, офіційної ідеології та візуальних репрезентацій до опису повсякдення та суб'єктивного досвіду радянських людей через речі. Авторка досить незвично показала, як нижня білизна перетворювалася на символ і приклад адаптації і переінакшення ідеологічних постулатів, слугувала таким собі жестом заміни інших проявів громадянської свободи для радянської людини.

У 2008 році у світ вийшла монографія М. Меєровича «Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917-1937 годы)» [30]. Автор допомагає зрозуміти передумови формування повсякденного модусу радянської господарської культури 1960-х – початку 1980-х років, розкриваючи склад і механізми реалізації радянської житлової політики того часу. Матеріали законодавчих документів різних рівнів і відомств відкривають основну мету житло-

вої політики СРСР – застосування житла як методу керування людьми, як способу закріплення по місцю роботи, спонукання до належного рівня продуктивності праці та відповідного способу життя.

Вивченню питань радянського повсякдення сприяли праці українських дослідників Н. Гогоїї [11], Павлухіна В. [31], Васильчука Г. [6–7], Коляструк О. [24], Удод О. [40], Герасимова Н. [9–10], Куновська О. [25], які розглядали побут радянського суспільства через українську ментальність і особливості співжиття ідеологічного та традиційного.

4. Радянське суспільство як суб'єкт

У радянській домінуючій культурі другої половини 1960-х років склалася концепція «розвинутого соціалізму». Її базою було створення основ індустріального суспільства; вона містила ідеї повної, хоча й відносної, однорідності радянського суспільства і відсутності реальних його протиріч.

Період 1960-1970-х рр. визначається вченими як особливий історичний рубіж формування радянського масового суспільства. Тоді ж утворювалося суспільство масового споживання і завершувався перехід від традиційного доіндустріального і мобілізаційного типів суспільства до масового індустріального і споживацького типу.

У цей час зрівнялась чисельність сільського і міського населення; відбувалося переселення сімей в окреме житло; йшов бурхливий розвиток телебачення; у родинях робітників і службовців з'являлося багато сучасної побутової техніки. Більш незалежним населення країни ставало від комунально-колективістської сфери, але більше залежало від ринку товарів масового споживання. Саме у цей період виникають новітні форми проведення відпочинку: молодіжні й артистичні кафе, клуби за інтересами, туризм тощо.

Політичні лідери країни рішуче виступали проти проявів споживачтва. Але аскетизм і зрівнялівка все більше втрачали свою привабливість. Окрім того, для радянських людей з різних каналів ставала доступнішою інформація щодо зарубіжного способу життя і його споживацького базису [20].

У цей історичний період у свідомості людей радянського масового суспільства відбувалися досить помітні зміни, пов'язані з загальною духовною атмосферою періодів «відлиги» і «застою».

«Відлига», тобто невеликий відрізок часу 50-60-х рр., пов'язана з досить непослідовними і невмілими намаганнями демократизувати політичну, соціальну, економічну і духовну сфери культури. Дослідження Інституту суспільної думки «Комсомольської правди» вимагували загальну картину масової свідомості періоду «відлиги». Комуністична ідея була основним стержнем матеріального і духовного життя, його публічної і приватної частки. Вона у різних формах обговорювалася людьми; значна частка населення була активною; цікавилася політикою, мистецтвом, питаннями моралі, праці, спорту. Загальногромадянська позиція і державний інтерес були важливішими від особистих. Лише судження щодо персонального буття були самостійними. Напівсамостійні судження стосувалися шляхів підвищення добробуту населення, поліпшення відпочинку, розваг тощо [13, р. 518–525].

Чітко розрізнялися три типи людей за своїм ставленням до радянської влади:

- 1) активні прибічники, істинні адепти влади;
- 2) законслухняні, помірні прихильники (конформісти);
- 3) незадоволені владою, які виступали явно або скритно в опозиції до неї (нонконформісти).

Людей першого типу було дуже багато в радянському суспільстві, конформісти складали переважну більшість, а нонконформістів була явна меншість [13, р. 534–536].

Саме серед явної меншості, у середовищі молоді, інтелігенції, грамотних робітників і техніків визрівало інакودумство як противага офіційній ідеології та канонам марксизму-ленінізму. Воно складалося як «масова тенденція, що розвивалася спонтанно, неконтрольовано і некеровано», а не як таємний намір одинаків [26, р. 402].

Загалом, як зазначали дослідники, психологічний і емоційний тонус суспільства визначався високим ступенем задоволеності та оптимізму щодо майбутнього з певною диференціацією поглядів і високою однотайністю суспільної думки. Інколи у дискусіях і суперечках на поверхню проривалися певні невдоволення і конфлікти. Це підтверджувало той факт, що, не зважаючи на зусилля комуністичної пропаганди, протиріччя між суспільним і особистим значною мірою були нездоланні [13, р. 538–547].

Дослідники П.Вайль і О.Геніс радянському суспільству початку 1960-х надають рис масового атеїзму (хоча й не остаточного) з неформальними формами спілкування, іронічного ставлення до офіційних цінностей. Саме у ці роки серед радянського загалу формується такий собі чоловічий ідел, виплеканий художньою літературою Америки, зокрема творами Е. Гемінгуея [5].

Період із середини 1960-х до середини 1980-х – це так звана епоха «застою». В цю пору були припинені демократичні перетворення і відбулася стабілізація і консервація економічної, політичної, соціальної та духовної сфер культури. Як зазначають дослідники Центру вивчення суспільної думки при АН СРСР, – саме в цей період відбувся остаточний крах сподівань щодо реалізації комуністичної ідеї; основна маса суспільства у своїх інтересах, нормах моралі, стилі життя фронтально відійшла від усього «комуністичного» і «соціалістичного»; послабився інтерес до міжнародної політики та вітчизняних ЗМІ. Основна маса жителів країни відверто висловлювалася у приватному колі і недостатньо або зовсім невідверто – у публічному. Помітно збільшилося використання закордонних джерел інформації, але на неї накладася неправдива інформація офіційних державних ЗМІ. Внаслідок процвітання «подвійної моралі» в суспільстві уживалися як корінні адепти влади, так і псевдоадепти, і нонконформісти, і абсолютно байдужі «аутисти». Значна більшість була законослухняною, яка без особливого ентузіазму підтримувала існуючий устрій. Наростала стурбованість завтрашнім днем, відчуття непевності, підсилене різким зростанням алкоголізму. Частина молоді (здебільшого комсомольські активісти, але не кар'єристи) вважала, що країні вкрай потрібні кардинальні зміни. Переважна частина населення задовольнялася тим, що мала, і не потребувала змін. Це був один із складників менталітетного розколу суспільства. Іншим важливим складником були розбіжності у взаємодії народу і влади, точніше – рядового населення і начальства. Трапилося різке падіння довіри до влади та її інституцій. Незначні і немасштабні невдоволення народних мас цього часу були безуспішними, оскільки люди не володіли навіть азами боротьби за свої інтереси. Тому протестна позиція народу наприкінці 1960-х років не містила реальної загрози існуючому ладові, хоча органи агітації та пропаганди і не змогли тотально контролювати населення [14, р. 843–861].

За концепцією досліджень В. Радаєва, історичний проміжок, у який вступило радянське суспільство з періоду «відлиги», він назвав «патерналістським соціалізмом». Його характеризували перехід від прямого спонукання до соціального обміну, загальне пом'якшення ієрархічних порядків, усе значніша диференціація життєвих стилів, розвиток престижного споживання серед правлячих прошарків [34–35].

Щодо феномену появи так званого типу «людини радянської» можемо дізнатися частково з праць Гриніва О. [12], Стяжкіної О. [37–38], Каганова О. [22] Які в своїх дослідженнях подають український сценарій конструювання радянської жінки, радянського чоловіка та радянського середовища загалом.

Досліджуючи масову свідомість радянського суспільства в 1970-ті роки, Б. Грушин зробив висновки про те, що радянське суспільство історично було ще не готовим до суспільно-політичних і соціально-економічних змін, але, не зважаючи на це, рух до змін уже розпочався і суспільство вступало у нову стадію життя, яка й завершилася крахом країни [14, р. 876–879].

Лише в роки перебудови і гласності дослідники отримали змогу підтвердити наявність панівного класу радянського суспільства. Зокрема дослідник В.Шубкін у своїй праці відкрито показав, як управлінський апарат СРСР володів усіма ознаками суспільного класу, створюючи для себе можливості привласнення плодів чужої праці, які здатні існувати лише в умовах екстенсивної економіки [44].

У 1990-ті роки вчені розглядали радянське суспільство як станovo-прошаркове етакратичне. За концепцією В. Радаєва радянське суспільство слід було вважати системою безкласовою, етакратичною, ранговою, корпоративною, партіномінальною, патерналістською.

Розподілення влади стало основним критерієм соціальної стратифікації. Кожний індивід визначався його становищем за формальними рангами, затвердженим вищою владою місцем у суспільній ієрархії. Кожна анкета, заповнена радянським громадянином, містила ознаки рангової системи: від приналежності до правлячих або передаточних прошарків до виконавчих і нижчих або декласованих.

Соціальне та економічне становище кожної групи було тим вище, чим ближче вона перебувала до державної влади і каналів розподілу державних ресурсів. Якраз тепер важливішим від формальних дипломів або професійних навиків стало місце у владній ієрархії, яке відкривало шлях до матеріальних і нематеріальних ресурсів для себе і родини.

Ключові позиції у владній еліті належали політичній та військовій еліті. Господарська і культурна еліта займали другорядні позиції. Еліта була доволі консолідована. Уся інша частина суспільства, так звані «маси», була досить аморфною [34, р. 98].

У дослідженнях В. Ільїна вирізняються дві особливості радянської соціальної структури. Щоб вважатися істинним пролетарієм, не потрібно було працювати біля станка або лопатою; досить було підтримувати «пролетарську» ідеологію. Тому реальний пролетаріат радянської країни «не дотягував» до відведеної йому марксистською ідеологією ролі. Окрім того, соціальний статус можна було підвищити або членством у КПРС, або науковими чи вченими званнями, або званнями «заслуженого» чи «народного» [21].

Отож, радянське суспільство 1960-х – 1980-х років було складно соціально структурованим і стратифікованим. Офіційно воно підводилося під формулу «2+1», але насправді містило велику кількість стратифікованих критеріїв і відповідностей соціальної нерівності.

Дослідження доводять нам, що повсякденної господарської культури радянського періоду торкалися у межах вивчення способу життя і соціального інституту сім'ї. Уявлення про радянський соціум у масовій свідомості виражалося у диференціюванні суспільства на дві протилежні групи: «ми» – «простий народ, виконавці, роботяги» і «вони» – «ті, хто при владі, начальство» [35, р. 74].

На початку 1960-х років проведені Інститутом суспільної думки «Комсомольської правди» опитування читачів показали, що ідеалом комунізму цікавилися практично усі.

Зрозуміло, що серед опитаних читачів основну масу складали такі, хто розділяв ідеї комуністичного руху і вважав себе активним будівничим світлого майбутнього. Хоча радянське середовище містило і тих, хто був менш активним але вірним комуністичним принципам; і тих, хто не мав бажання брати активну участь у комуністичному русі; і тих, хто абсолютно не вірив у перемогу комунізму. З дитячою наївністю

і примітивізмом широкі верстви населення уявляли комунізм таким собі «міксом» з елементарних правил людського співмешкання, традиційної соборності і вже розвинутих за кордоном людських стосунків [13, р. 223–225, 251–272]. Тут знайшло своє підтвердження висунуте Ф. Броделем твердження щодо певних якостей повсякдення, коли ідеологічні конструкти, потрапляючи у світ профанацій, виливаються масами («низамми») у спрощені, примітивні форми.

За даними опитувань 1963 року 98% респондентів людиною ХХ ст. назвали Леніна, а документом століття – Програму КППС 1961 р. Але, як правило, усі відповіді містили шаблонні слова і не співставлялися з власними думками людей [14, р. 403–411, 414, 430].

Різні соціальні групи суспільства вбачали в комунізмі свій певний інтерес. Якщо бюрократи знаходили в ньому додаткове виправдання розправам з непокірними громадянами, а поети – альтернативу буденності й рутині, то робітники сподівалися на задоволення своїх егалітарних вимог, як от – закриття магазинів для начальства і передачі дитячим садкам казенних дач тощо. Але така орієнтація лише роз'єднувала ці соціальні групи.

За спостереженнями А.Доценка, у 1950-60-ті роки суспільна свідомість переважної більшості громадян СРСР ще характеризувалася вірою в побудову світлого комуністичного майбуття і пов'язаним із нею соціальним оптимізмом [17].

Та вже наприкінці 1960-х дослідження масової свідомості виявили, що колись щільні ряди прибічників комуністичної ідеї значно порідшали. Залишилися лише ті, хто за службовим обов'язком продовжував керувати будівництвом комунізму. Основна маса колишніх конформістів здебільшого переорієнтувалася на загальнолюдські, традиційні цінності. І тому був очевидним повний крах реалізації мрій про комуністичну ідею [14, р. 843–861].

Як відомо, ще на початку 1960-х років деякі ідеологи попереджали партійних функціонерів про те, що радянський спосіб життя першопочатково був неправильним; що побудові комунізму заважала сама комуністична партія. Це підтвердилося, коли ідеали 1960-х, такі, як законність, моральна досконалість, науково-технічний прогрес, – прийшли до свого логічного завершення. Це стало причиною відміни специфіки головного ідеалу – комунізму.

5. Висновки

Радянська історія позбулася свого смислу; і комунізм, який будувався з допомогою правди, втрачав усякий зв'язок із побудованим соціалізмом. І коли, за вказівками та поясненнями влади, обіцяний комунізм виявляється «реальним соціалізмом», то основній масі населення це набридає, наступає «застій», і кожен замість побудови комунізму для всіх має бажання побудувати щось особисто для себе.

За поясненням Радянського енциклопедичного словника, комуністичні ідеали, принципи і цілі поступово перетворилися на всенародні цінності. Але чи були цінності офіційної культури сприйняті народом і чи вони перетворилися на всенародні?

Усе ті ж дослідження, на які ми посилалися раніше, у 1961 році показали, що основна маса опитаних була сконцентрована на комуністичній праці. Але головним досягненням навіть для авангардистів трудового руху, було виховання «нвої людини» і «хороші стосунки між людьми».

Відомо, що хоча проблему для радянської економіки становила невисока масова якість праці, більшість радянських людей все ж працювала з високою віддачею, тим паче підбадьорювана усілякими змаганнями і починаннями [19]. Але вже в епоху Брежнєва навіть добросовісна праця, а не те щоб ударна, не вважалася почесною; з'явилася так звана імітація трудової діяльності, коли працюючі займалися особистими справами. Праця набула абстрактного значення. Беручи до уваги усе вищевказане, можна зробити висновок про те, що у 1960-х – початку 1980-х років на повсякденному рівні життя радянської людини відбувався процес адаптації офіційних цінностей, ідеалів, і технологій; у буденній свідомості ідеал комунізму ставав неактуальним, не таким яскравим; вищою від суспільної була цінність особистої власності. Особиста власність і високий соціальний статус визначали цінність достатку. А цінність планового господарства була зведена лише до виконання і перевиконання планів і матеріальної винагороди за це.

Колишня суспільна цінність партії як направляючої сили тепер перетворилася на цінність вищого особистого статусу члена цієї партії, яка сприяла підвищенню матеріальних благ.

Відбувалися стихійна адаптація радянського споживацького суспільства у повсякденному житті та коригування спеціалізованої

господарської культури. Створювалися нові повсякденні технології життєзабезпечення, яким офіційна культура не могла протистояти. Адже офіційно народу було запропоновано шлях зростання добробуту від загального до приватного, але на побутовому рівні зрозумілішою і надійнішою виглядала технологія навпаки – від особистого добробуту до загального. Так виникали певні протиріччя між політекономією соціалізму (як основою спеціалізованої офіційної культури) та повсякденною господарською культурою суспільних мас.

Список літератури:

1. Абалкин Л. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества и актуальные вопросы его совершенствования (препринт доклада). Москва : АН СССР, 1980. 19 с.
2. Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-64 гг. Москва : РОССПЭН, 2004. 415 с.
3. Безнин М. Димон Т. Повинности российских колхозников в 1930-1960-е годы. *Отечественная история*. 2002. № 2. С. 99.
4. Белоусов Р.А. Экономическая история России: XX век: в 5 книгах. Москва, 2006. Книга 5. 396 с.
5. Вайль П. 60-е: Мир советского человека. Москва : Новое литературное обозрение, 1998. 432 с.
6. Васильчук Г. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Київ : ІУ НАНУ, 2007. Вип. 11. С. 102–111.
7. Васильчук Г. Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2008. 186 с.
8. Герасимова О. Советская коммунальная квартира как социальный институт: историко-социологический анализ. Дисс. на соиск. уч. степ. канд. соц. наук. Санкт-Петербург, 2000. 274 с.
9. Герасимова М. Джерела з історії радянської повсякденності. Історичні і політологічні дослідження. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2007. № 1/2 (31/32). С. 293–298.
10. Герасимова М. Місце релігії в повсякденному житті населення Сталінської області (1945–1953 рр.). Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк : ППШ «Наука і освіта», 2004. № 1. С. 25–31.
11. Гогохія Н. «Жінка-стахановка»: новий образ у радянських засобах масової інформації другої половини 30-х рр. *Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка*. 2005. № 8(88). С. 35–45.
12. Гринів О. Людина як об'єкт наукових досліджень української еміграції (етносоціологічні аспекти). *Народознавчі зошити*. 1998. № 1. С. 66–71.
13. Грушин Б. Массовое сознание. Москва, 1987. 287 с.

14. Грушин Б. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева, Ельцина. В 4 книгах. Институт философии. Москва, 2001-2006. Книга 1. 498 с.

15. Гурова О. Советское нижнее белье: между идеологией и повседневностью. Москва : Новое литературное обозрение, 2008. 288 с.

16. Денисова Л. Судьба русской крестьянки в XX веке: брак, семья, быт. Москва : РОССПЭН, 2007. 251 с.

17. Доценко А. Повседневная жизнь советского города начала 1950-х – первой половины 1980-х годов (на материалах г. Куйбышева и городов Куйбышевской области) : Автореферат диссертации. Самара : Экономический университет, 2007. 20 с.

18. Зарубина Н. Социально-культурные основы хозяйства и предпринимательства. Москва : Магистр, 1998. 264 с.

19. Зарубина Н. Хозяйственная культура как фактор модернизации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. Москва, 2000. 20 с.

20. Захаров А. Массовое общество в России. Массовая культура и массовое искусство. «За» и «против». Москва : Гуманитарий, 2003. 346 с.

21. Ильин В. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ 1917-1996. Опыт конструктивистско-структуралистского анализа. Сыктывкар : Сыктывкарский университет, 1996. 349 с.

22. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.

23. Козлова Н. Советские люди. Сцены из истории. Москва, 2005. 544 с.

24. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174–184.

25. Куновська О. Quo vadis «Історія повсякдення»? Історіографічні дослідження в Україні. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2008. Вип. 18. С. 21–30.

26. Кондаков И. «Таяние льдов»: миссия «оттепели». *Вестник Удмуртского университета*. 2006. № 2. С. 87–91

27. Лебина Н.Б. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. Санкт-Петербург : «Дмитрий Буланин», 2006. 465 с.

28. Логинов О. Бешеные деньги. От фальшивых монет до финансовых «пирамид». Москва : Эксмо, 2008. 448 с.

29. Малиа М. Советская трагедия. История социализма в России. 1917-1991. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 584 с.

30. Меерович М. Наказание жилищем. Жилищная политика в СССР как средство управления людьми. 1917-1937. Москва, 2008. 304 с.

31. Павлухіна В. Методологічні засади дослідження повсякденного життя українського селянства в 60–80-ті рр. XX ст. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Київ : ПУ НАНУ, 2007. Вип. 11. С. 434–443.

32. Платонов О. Воспоминания о народном хозяйстве. Москва : Советская Россия, 1990. 329 с.
33. Пушкарёва Н. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий. *Социальная история. Ежегодник*. 2004. Москва, 2005. С. 98–100.
34. Радаев В. Социальная стратификация в советском обществе. Социальная стратификация. 2-е изд. Москва : Аспект Пресс, 1996. 318 с.
35. Радаев В. Хозяйственный мир России: советское общество. *Российский экономический журнал*. 1996. № 4. С. 20–27
36. Стоит ли копаться в «грязном белье»... (Российские историки размышляют над проблемами «истории частной жизни»). *Родина*. 1996. № 12. С. 81.
37. Стяжкіна О. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття : Монографія. Донецьк : «Східний видавничий дім», 2002. 270 с.
38. Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк : «Ноулідж», 2013. 295 с.
39. Тяжельникова В. Домохозяйство горожан в 1960-1980-е гг.: структура и стратегии экономического поведения. *Отечественная история*. 2006. № 4. С. 53–60.
40. Удод О. Методологічні проблеми історії повсякденності. Матеріали V Міжнародного конгресу українців. 26–30 серпня 2002 р., м. Чернівці. Історія. Ч. 2. Чернівці : «Рута», 2004. С. 381–385.
41. Утехин И. Очерки коммунального быта. Москва : ОГИ, 2004. 277 с.
42. Шестаков В. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов. Москва : Наука, 2006. 296 с.
43. Шліхта Н. Історія радянського суспільства. Харків : Акта, 2015. 252 с.
44. Шубкин В.Н. Социологические опыты (Методологические вопросы социальных исследований). Москва, 1970. 294 с.

References:

1. Abalkin L. (1980). Khozyaystvennyy mekhanizm razvitogo sotsialisticheskogo obshchestva i aktual'nyye voprosy yego sovershenstvovaniya [The economic mechanism of a developed socialist society and current issues of its improvement (preprint of the report)]. Moscow: USSR Academy of Sciences, 19 p. (in Russian)
2. Aksyutin Yu. (2004). Khrushchevskaya «ottepel'» i obshchestvennyye nastroyeniya v SSSR v 1953-64 gg. [Khrushchevskaya “thaw” and public sentiment in the USSR in 1953-64]. Moscow: ROSSPEN, 415 p. (in Russian)
3. Beznin M., Dimon T. (2002). Povinnosti rosiyskikh kolkhoznikov v 1930-1960-ye gody [Obligations of the Russian collective farmers in the 1930-1960s]. Domestic history. Moscow, no. 2, 99 p. (in Russian)
4. Belousov R. (2006). Ekonomicheskaya istoriya Rossii: XX vek: v 5 knigakh [The economic history of Russia: XX century: in 5 books]. Moscow, book 5, 396 p. (in Russian)
5. Vayl' P. (1998). 60-ye: Mir sovetskogo cheloveka [60s: The World of Soviet Man]. Moscow: New Literary Review, 432 p. (in Russian)

6. Vasylychuk H. (2007). Vyvchennya «radyans'koyi povsyakdennosti» 20–30-kh rokiv suchasnymy rosiys'kymy istorykamy: problemy teoriiy ta metodolohiyi doslidzhen-nya [The study of the “Soviet everyday life” of the 20-30s by contemporary Russian histo-rians: problems of theory and methodology of research]. *Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics*. Coll. Art. To: IISU NASU, Vol. 11, pp. 102–111. (in Ukrainian)
7. Vasylychuk H. (2008). Radyans'ka Ukrayina 20–30-kh rr. KHKH st.: such- asnyy istoriografichnyy dyskurs [Soviet Ukraine of the 20-30s of the XX Century: Modern Historiographical Discourse]. Zaporizhzhia: Zaporizhzhya Nat. Univ., 186 p.
8. Gerasimova O. (2000). Sovetskaya kommunal'naya kvartira kak sotsial'nyy institut: istoriko-sotsiologicheskyy analiz [Soviet communal apartment as a social institution: historical and sociological analysis]. Diss. for a job. student step. kand. social science. St. Petersburg, 274 p. (in Russian)
9. Herasymova M. (2007). Dzherela z istoriyi radyans'koyi povsyakdennosti [Sources from the History of Soviet Everyday Life]. *Historical and Political Studies*, Donetsk: Issue of DonNU, no. 1/2 (31/32), pp. 293–298. (in Ukrainian)
10. Herasymova M. (2004). Mistse relihiyi v povsyakdennomu zhytti naselen-nya Stalins'koyi oblasti (1945–1953 rr.) [Place of religion in everyday life of the population of Stalin region (1945-1953)]. *Science. Religion*. Society of Donetsk: Institute of Science and Educationno, no. 1, pp. 25–31. (in Ukrainian)
11. Hohokhiya N. (2005). «Zhinka-stakhanovka»: novyy obraz u radyans'kykh zasobakh masovoyi informatsiyi druhoyi polovyny 30-kh rr. [“Woman-Stakhanovka”: A New Image in the Soviet Media of the Second Half of the 30's.]. *Bulletin of the Taras Shevchenko LDPU*, no. 8(88), pp. 35–45. (in Ukrainian)
12. Hryniv O. (1998). Lyudyna yak ob'yekt naukovykh doslidzhen' ukra- ins'koyi emigratsiyi (etnosotsiologichni aspekty) [Man as an object of scientific researches of Ukrainian emigration (ethno-sociological aspects)]. *National Science Notebooks*, no. 1, pp. 66–71. (in Ukrainian)
13. Grushin B. (1987). Massovoye soznaniye [Mass consciousness]. Moscow, 287 p. (in Russian)
14. Grushin B. (2001-2006). Chetyre zhizni Rossii v zerkale oprosov obshchestven- nogo mneniya: Ocherki massovogo soznaniya rossiyan vremen Khrushcheva, Brezhneva, Gorbacheva, Yel'tsina [Four lives of Russia in the mirror of opinion polls: Essays on the mass consciousness of Russians at the time of Khrushchev, Brezhnev, Gorbachev, Yeltsin]. In 4 books. Institute of Philosophy. Moscow. Vol. 1, 498 p. (in Russian)
15. Gurova O. (2008). Sovetskoye nizhneye bel'ye: mezhdru ideologiyey i pov- sednevnost'yu [Soviet underwear: between ideology and everyday life]. Moscow: New Literary Review, 288 p. (in Russian)
16. Denisova L. (2007). Sud'ba russkoy krest'yanki XX : brak, sem'ya, byt [The fate of the Russian peasant woman in the twentieth century: marriage, family, life]. Moscow, ROSSPEN, 251 p. (in Russian)
17. Dotsenko A. (2007). Povsednevnyaya zhizn' sovet'skogo goroda nachala 1950-kh – pervoy polovyny 1980-kh godov [Everyday life of the Soviet city of the early 1950s – the first half of the 1980s (based on materials from the city of Kuibyshev and the cities of the Kuibyshev region)]. Abstract of the dissertation. Samara: University of Economics, 20 p. (in Russian)

18. Zarubina N. (1998). *Sotsial'no-kul'turnyye osnovy khozyaystva i predprinimatel'stva* [Socio-cultural foundations of the economy and entrepreneurship]. Moscow: Magistr, 264 p. (in Russian).
19. Zarubina N. (2000). *Khozyaystvennaya kul'tura kak faktor modernizatsii* [Economic culture as a factor of modernization. Abstract of dissertation for the degree of Doctor of Philosophy]. Moscow, 20 p. (in Russian)
20. Zakharov A. (2003). *Massovoye obshchestvo v Rossii // Massovaya kul'tura i massovoye iskusstvo. «Za» i «protiv»* [Mass society in Russia // Mass culture and mass art. "Pros and cons"]. Moscow: Gumanitariy, 346 p. (in Russian)
21. Il'in V. (1996). *Gosudarstvo i sotsial'naya stratifikatsiya sovetskogo i postsovetskogo obshchestv 1917-1996. Opyt konstruktivistsko-strukturalist-skogo analiza* [State and social stratification of Soviet and post-Soviet societies 1917-1996. Experience of constructivist-structuralist analysis]. Syktyvkar: Syktyvkar University, 349 p. (in Russian),
22. Kahanov Yu. (2019). *Konstruyuvannya «radyans'koyi lyudyny» (1953–1991): ukrayins'ka versiy* [Constructing the "Soviet man" (1953-1991): Ukrainian version]. Zaporizhia: Inter-M, 432 p. (in Ukrainian)
23. Kozlova N. (2005). *Sovetskiye lyudi. Steny iz iz istorii* [Soviet people. Scenes from history]. Moscow, 544 p. (in Russian)
24. Kolyastruk O. (2007). *Predmet istoriyi povsyakdennosti: istoriohrafichnyy ohlyad yoho stanovlennya u zarubizhniy ta vitchyznyaniy istorychniy nautsi* [The Subject of History of Everyday Life: A Historiographical Review of its Formation in Foreign and National Historical Science]. *Ukrainian Historical Journal*, no. 1, pp. 174–184. (in Ukrainian)
25. Kunovs'ka O. (2008). *Quo vadis «Istoriya povsyakdennya»? [Quo vadis History of Everyday Life?] Historiographic research in Ukraine*. Kyiv: NAS of Ukraine. Institute of Ukrainian History. Iss. 18. Pp. 21–31. (in Ukrainian)
26. Kondakov I. (2006). *«Tayaniye l'dov»: missiya «ottepeli»* ["Melting of ice": the mission of the "thaw"]. *Bulletin of the Udmurt University*, no. 2, pp. 87–91. (in Russian)
27. Leбина N. (2006) *Entsiklopediya banal'nostey: Sovetskaya povsednevnost': Kontury, simvoly, znaki* [Encyclopedia of Banalities: Soviet Everyday Life: Contours, Symbols, Signs]. St. Petersburg: «Dmitriy Bulanin», 465 p. (in Russian)
28. Loginov O. (2008). *Beshenyeye den'gi. Ot fal'shivnykh monet do finansovykh «piramid»* [Mad money. From counterfeit coins to financial "pyramids"]. Moscow: Eksmo, 448 p. (in Russian)
29. Malia M. (2002). *Sovetskaya tragediya. Istoriya sotsializma v Rossii. 1917-1991* [Soviet tragedy. The history of socialism in Russia. 1917-1991]. Moscow "Russian Political Encyclopedia" (ROSSPEN), 584 p. (in Russian)
30. Meyerovich M. (2008). *Nakazaniye zhilishchem. Zhilishchnaya politika v SSSR kak sredstvo upravleniya lyud'mi. 1917-1937* [Punishment by housing. Housing policy in the USSR as a means of managing people. 1917-1937]. Moscow, 304 p. (in Russian)
31. Pavluchina V. (2007). *Metodolohichni zasady doslidzhennya povsyakden-noho zhyttya ukrayins'koho selyanstva v 60–80-ti rr. XX st.* [Methodological foun-

dations for the study of the everyday life of the Ukrainian peasantry in the 60's and 80's of the twentieth century]. *Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics*. Kyiv: IIU NASU, Issue. 11, pp. 434–443. (in Ukrainian)

32. Platonov O. (1990). *Vospominaniya o narodnom khozyaystve* [Memories of the national economy]. Moscow: Soviet Russia, 329 p. (in Russian)

33. Pushkarova N. (2004). «Istoriya povsednevnosti» i «istoriya chastnoy zhizni»: soderzhaniye i sootnosheniye ponyatiy [“History of everyday life” and “history of private life”: content and correlation of concepts]. *Social History Yearbook*. Moscow, pp. 98–100. (in Russian)

34. Radayev V. (1996). *Sotsial'naya stratifikatsiya v sovetskom obshchestve*. Sotsial'naya stratifikatsiya [Social stratification in Soviet society. Social stratification]. Moscow: Aspekt Press, 318 p. (in Russian)

35. Radayev V. (1996). *Khozyaystvennyy mir Rossii: sovetskoye obshchestvo* [The economic world of Russia: Soviet society]. *Russian Economic Journal*, no. 4, pp. 20–27. (in Russian)

36. *Stoit li kopat'sya v «gryaznom bel'ye»...* (1996). (Rossiyskiye istoriki razmyshlyayut nad problemami «istorii chastnoy zhizni») [Should I delve into the “dirty linen” ... (Russian historians ponder the problems of the “history of private life”]. *Rodina*, no. 12, p. 81.

37. Styazhkina O. (2013). *Lyudyna v radyans'kiy provintsiyi: osvoyennya (vid)movy* [Man in the Soviet province: mastering (from) the language]. Donetsk: Knowledge, 295 p. (in Ukrainian)

38. Styazhkina O. (2002). *Zhinky v istoriyi ukrayins'koyi kul'tury druhoi polovyny XX stolittya* [Women in the History of Ukrainian Culture in the Second Half of the Twentieth Century]. Donetsk: East Publishing House, 270 p. (in Ukrainian)

39. Tyazhel'nikova V.(2006). *Domokhozyaystvo gorozhan v 1960-1980-ye gg.: struktura i strategii ekonomicheskogo povedeniya* [Households of citizens in the 1960-1980s: structure and strategies of economic behavior]. *Domestic history*, no. 4, pp. 53–60. (in Russian)

40. Udod O. (2004). *Metodolohichni problemy istoriyi povsyakdennosti* [Methodological problems of the history of everyday life]. *Materialy V Mizhnarodnoho konhresu ukrayinistiv* Proceedings of the V International Congress of Ukrainianists. August 26-30, 2002, Chernivtsi. History. Part 2. Chernivtsi: Ruta, pp. 381–385. (in Ukrainian)

41. Utekhin I. (2004). *Ocherki kommunal'nogo byta* [Essays on communal life]. Moscow: OGI, 277 p. (in Russian)

42. Shestakov V. (2006). *Sotsial'no-ekonomicheskaya politika sovetskogo gosudarstva v 50-ye – seredine 60-kh godov* [Socio-economic policy of the Soviet state in the 50s – mid 60s]. Moscow: Nauka, 296 p. (in Russian)

43. Shlikhta N. (2015). *Istoriya radyans'koho suspil'stva* [History of Soviet society]. Kharkiv: Act, 252 p. (in Ukrainian)

44. Shubkin V. (1970). *Sotsiologicheskkiye opyty (Metodologicheskkiye voprosy sotsial'nykh issledovaniy)* [Sociological experiments (Methodological issues of social research)]. Moscow, 294 p. (in Russian)